

A Study of Islamic Lands in Ibn Jubayr's Travelogue *Rihlat Ibn Jubayr* from the Perspective of Kenneth White's Geopoetics

Ali Khaleghi¹✉, Hassan Najafi²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: a.khaleghi@cfu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: h.najafi@cfu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Receive Date: 12 March 2025
Revise Date: 03 June 2025
Accept Date: 27 June 2025
Available Online: 27 June 2025

Keywords:

Islamic lands,
travelogue,
geopoetics,
Rihlat Ibn Jubayr,
Kenneth White

ABSTRACT

Objective: Drawing on Kenneth White's geopoetic approach, the present study examines the representation of Islamic lands in the travelogue *Rihlat Ibn Jubayr*. The main problem of the study is how Ibn Jubayr presents a meaningful image of Islamic lands through the interconnection of place, travel experience, emotion, philosophical thought, and poetic language, and how this image can be analyzed in light of the critical, ethical, philosophical, and spatial components of geopoetics.

Method: This study was conducted using a descriptive-analytical method and is organized on the basis of Kenneth White's geopoetic perspective. Accordingly, *Rihlat Ibn Jubayr* was examined as the main corpus of the research, and Ibn Jubayr's descriptions of Islamic lands, especially places associated with religious, political, and cultural geography, were analyzed from the perspectives of the dialectical relationship between human beings and the earth, the influence of place on emotion and thought, and the role of literary language in the representation of space.

Results: The findings show that Ibn Jubayr, in his descriptions of Islamic lands, does not merely record geographical, historical, and social observations; rather, he transforms place into a field for expressing philosophical, religious, mystical, and critical ideas. Influenced by Islamic spaces and the emotions arising from his encounter with these places, he employs certain literary techniques, especially simile, to enhance the poetic quality of the text and to explain philosophical views rooted in Islamic mysticism. Moreover, his descriptions of the conduct of political rulers, social customs, and certain improper traditions reveal the presence of a critical and reformist perspective in the travelogue. From this perspective, place in *Rihlat Ibn Jubayr* is not a neutral element, but an active factor in the formation of meaning, social criticism, and the stimulation of ethical reflection.

Conclusion: The results of the study indicate that Ibn Jubayr, by activating the geopoetic function in his descriptions of Islamic lands, establishes a connection between the objective experience of travel and philosophical and poetic reflection. He uses the description of places to convey his religious and critical ideas, to foreground the problems of cities and lands, and to encourage the audience to gain a more precise understanding of spatial realities. Therefore, *Rihlat Ibn Jubayr* may be regarded as a text in which travel, place, emotion, and literary language serve a deeper understanding of Islamic lands and invite the reader to observation, reflection, and a more concrete comprehension of the relationship between human beings and the earth.

Cite this article: Khaleghi, A., & Najafi, H. (2025). A study of Islamic lands in Ibn Jubayr's travelogue *Rihlat Ibn Jubayr* from the perspective of Kenneth White's geopoetics. *Journal of Islamic Literary Studies*, 5(1), 123-140. <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.143314.1247>

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.143314.1247>

Introduction

The present study examines the representation of Islamic lands in Ibn Jubayr's travelogue *Rihlat Ibn Jubayr* from the perspective of Kenneth White's theory of geopoetics. Geopoetics, as a critical approach, investigates the relationship between literary texts, place, geography, human perception, and the emotional and intellectual effects produced through contact with the earth. In this framework, place is not treated as a passive background or a neutral setting, but as an active force that shapes language, thought, affect, memory, and worldview. Travel writing is especially suitable for such an approach because it is fundamentally based on movement through space, direct observation, and the transformation of geographical experience into textual form.

Ibn Jubayr's travelogue is one of the most important Arabic travel narratives of the sixth and seventh Islamic centuries. It documents his journey from Andalusia to several Islamic lands, including Egypt, the Levant, Iraq, the Hijaz, and other regions, while recording religious sites, political conditions, social customs, urban structures, routes, landscapes, and cultural practices. The value of the work lies not only in its historical and geographical information, but also in the way Ibn Jubayr combines observation with literary sensitivity, philosophical reflection, religious feeling, and critical judgment. His text therefore provides a rich field for exploring how the encounter between human beings and place produces poetic, ethical, intellectual, and social meanings.

The central problem of the study is to determine which components of Kenneth White's geopoetics can be identified in Ibn Jubayr's representation of Islamic lands, how Ibn Jubayr's trans-spatial relationship with these lands is manifested, and what role geopoetic elements play in the literary and poetic quality of the travelogue. By addressing these questions, the study seeks to show that *Rihlat Ibn Jubayr* is not merely a descriptive record of travel, but a text in which geography, spirituality, critique, and poetics converge to form a distinctive vision of the Islamic world.

Methodology

The study adopts a descriptive-analytical method and is grounded in Kenneth White's theory of geopoetics. The research corpus consists of Ibn Jubayr's travelogue, with special focus on passages that describe Islamic lands, sacred places, cities, routes, social environments, and culturally significant spaces. These passages are analyzed in relation to the main dimensions of geopoetics: the philosophical dimension, the poetic dimension, the critical dimension, and the detailed description of place. Each dimension is examined in terms of its textual function and its role in shaping the author's worldview.

The philosophical dimension is analyzed through Ibn Jubayr's reflections on sacred places, historical remains, human mortality, divine greatness, and the spiritual effect of place on thought. The poetic dimension is examined through his use of figurative language, particularly simile, imagery, rhythmical prose, and aesthetic description. The critical dimension is studied through his judgments on political rulers, social behavior, economic injustice, urban hardships, sectarian prejudice, and the conditions of travelers. Finally, the descriptive dimension is analyzed through his precise representation of mosques, shrines, cities, markets, fortresses, landscapes, water systems, roads, and architectural details.

The study also situates Ibn Jubayr's travelogue within the broader tradition of Arabic travel writing, in which the journey functions as a mode of knowledge production. The analysis does not separate literary form from geographical experience; rather, it considers the two as mutually constitutive. In this sense, Ibn Jubayr's descriptions are read not only as factual reports but also as interpretive acts through which place becomes meaningful, emotionally charged, and intellectually productive.

Results

The findings show that the philosophical dimension of geopoetics is strongly present in Ibn Jubayr's travelogue. His encounter with places does not end with visual description; it often leads to meditation on existence, divine power, transience, sacred history, and the destiny of human beings. When he describes ancient temples, sacred stations, or magnificent processions, the material scene becomes a stimulus for metaphysical reflection. Architectural remains invite contemplation of the passing of worldly power, while sacred sites such as the station of Ibrahim awaken humility, prayer, reverence, and awareness of divine presence. Thus, place becomes a medium through which Ibn Jubayr moves from observation to thought and from geography to spirituality.

The poetic dimension is equally prominent. Ibn Jubayr's descriptions frequently exceed plain reporting and acquire a literary and imaginative quality. His accounts of the mosque of Damascus, the encampment of the Iraqi pilgrimage leader, and the city of Damascus itself are marked by dense imagery and repeated similes. He compares domes, gardens, fountains, tents, pavilions, and urban spaces to gardens, jewels, celestial forms, flowing streams, and paradisaical scenes. These comparisons transform geographical description into poetic vision. The result is a travelogue whose language reflects the emotional intensity produced by place and whose literary texture emerges from the contact between the observing self and the external world.

The critical dimension of geopoetics also appears clearly in the travelogue. Ibn Jubayr does not idealize every place he visits. On the contrary, he often adopts a sharp critical perspective toward cities, rulers, social customs, economic exploitation, and unjust treatment of travelers. His account of Aydhab, for example, emphasizes harsh living conditions, lack of suitable food, unhealthy water, extreme heat, and the suffering of pilgrims. His criticism of Baghdad focuses on arrogance, hypocrisy, commercial dishonesty, mistreatment of strangers, and moral decline. Similarly, his comments on taxation and discrimination in territories controlled by the Franks reveal a critical awareness of power, injustice, and geopolitical tension. In these cases, place becomes a field of ethical and social judgment.

The study further shows that detailed spatial description is one of the most important geopoetic features of *Rihlat Ibn Jubayr*. The author carefully records architectural forms, measurements, directions, materials, urban arrangements, natural conditions, religious spaces, and social practices. His descriptions of the shrine associated with the head of Imam Husayn in Cairo, the Kaaba, and the city of Manbij demonstrate a precise observational method. He mentions dimensions, entrances, pillars, stones, curtains, wells, markets, fortresses, gardens, water sources, air quality, and the religious identity of inhabitants. Such precision gives the reader a concrete sense of place and transforms the travelogue into a vivid spatial archive of the Islamic world.

Conclusion

The study concludes that *Rihlat Ibn Jubayr* can be read as a geopoetic text in which the relationship between human beings and place produces philosophical, poetic, critical, and descriptive meanings. Ibn Jubayr's travelogue is not limited to recording routes and events; rather, it presents Islamic lands as living spaces that shape emotion, stimulate thought, and generate literary expression. His encounter with sacred sites leads to religious reflection, his observation of urban beauty produces poetic imagery, and his experience of hardship or injustice gives rise to critical discourse.

The philosophical dimension of the travelogue is rooted in the interaction between place and spiritual consciousness. Ibn Jubayr repeatedly interprets places through the lenses of monotheism, humility, divine greatness, and moral instruction. The poetic dimension emerges from his ability to transform concrete spaces into aesthetic images through simile and sensory

description. The critical dimension reveals his sharp awareness of social, political, economic, and ethical problems in different lands. The descriptive dimension, meanwhile, demonstrates his commitment to accurate spatial observation and his ability to make distant places visible to the reader.

From the perspective of Kenneth White's geopoetics, Ibn Jubayr's travelogue shows that travel writing can become a form of intellectual and poetic engagement with the earth. The text encourages readers to observe places carefully, to understand their historical and cultural layers, and to recognize the deep connection between human experience and geographical space. Through his descriptions of Islamic lands, Ibn Jubayr creates a literary geography in which place is inseparable from memory, belief, emotion, critique, and imagination.

Ultimately, the study reveals that Ibn Jubayr's representation of Islamic lands is shaped by a dynamic interaction between objective travel experience and inward reflection. His writing invites the reader not only to know places, but also to feel, evaluate, and contemplate them. In this sense, *Rihlat Ibn Jubayr* stands as a major example of Arabic geopoetic writing, where the earth becomes a source of knowledge, the journey becomes a path of self-discovery, and literary language becomes a means of deepening the relationship between human beings and the world they inhabit.

بررسی سرزمین‌های اسلامی در سفرنامه «رحله ابن جبیر» از منظر ژئوپولیتیک کنت وایت

علی خالقی[✉]، حسن نجفی^۲

۱. نویسنده مسؤول، استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عربی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. پست الکترونیک: a.khaleghi@cfu.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزش زبان و ادبیات عربی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. پست الکترونیک: h.najafi@cfu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۲۲ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۳ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۰۶ تیر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار: ۰۶ تیر ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

سرزمین‌های اسلامی،

سفرنامه،

ژئوپولیتیک،

رحله ابن جبیر،

کنت وایت

چکیده

هدف: پژوهش حاضر با تکیه بر رویکرد ژئوپولیتیک کنت وایت، به بررسی بازنمایی سرزمین‌های اسلامی در سفرنامه *رحله ابن جبیر* می‌پردازد. مسئله اصلی پژوهش آن است که ابن جبیر چگونه در پیوند میان مکان، تجربه سفر، عاطفه، اندیشه فلسفی و زبان شاعرانه، تصویری معنادار از سرزمین‌های اسلامی ارائه می‌دهد و این تصویر چگونه با مؤلفه‌های انتقادی، اخلاقی، فلسفی و فضا محور ژئوپولیتیک قابل تحلیل است.

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده و بر مبنای دیدگاه ژئوپولیتیک کنت وایت سامان یافته است. در این راستا، سفرنامه *رحله ابن جبیر* به‌عنوان پیکره اصلی پژوهش بررسی شده و توصیف‌های ابن جبیر از سرزمین‌های اسلامی، به‌ویژه مکان‌های مرتبط با جغرافیای دینی، سیاسی و فرهنگی، از منظر رابطه دیالکتیکی انسان و زمین، تأثیر مکان بر عواطف و اندیشه، و نقش زبان ادبی در بازنمایی فضا تحلیل شده است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ابن جبیر در توصیف سرزمین‌های اسلامی، صرفاً به ثبت مشاهدات جغرافیایی، تاریخی و اجتماعی بسنده نمی‌کند، بلکه مکان را به عرصه‌ای برای بیان اندیشه‌های فلسفی، دینی، عرفانی و انتقادی تبدیل می‌سازد. او تحت تأثیر فضاهای اسلامی و عواطف برخاسته از مواجهه با این مکان‌ها، از برخی شیوه‌های ادبی، به‌ویژه تشبیه، برای تقویت شاعرانگی متن و تبیین نگرش‌های فلسفی مبتنی بر عرفان اسلامی بهره می‌گیرد. همچنین توصیف‌های او از رفتار حاکمان سیاسی، آداب اجتماعی و برخی سنت‌های نادرست، نشان‌دهنده حضور نگرشی انتقادی و اصلاح‌گرایانه در متن سفرنامه است. از این منظر، مکان در *رحله ابن جبیر* نه عنصری خنثی، بلکه عاملی فعال در شکل‌گیری معنا، نقد اجتماعی و برانگیختن تأمل اخلاقی است.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش بیانگر آن است که ابن جبیر با فعال‌سازی نقش ژئوپولیتیک در توصیف سرزمین‌های اسلامی، میان تجربه عینی سفر و تأمل فلسفی و شاعرانه پیوند برقرار کرده است. او از توصیف مکان‌ها برای القای اندیشه‌های دینی و انتقادی خود، برجسته‌سازی مسائل شهرها و سرزمین‌ها، و ترغیب مخاطب به درک دقیق‌تر واقعیت‌های مکانی بهره می‌برد. بنابراین، *رحله ابن جبیر* را می‌توان متنی دانست که در آن سفر، مکان، عاطفه و زبان ادبی در خدمت شناخت ژرف‌تر سرزمین‌های اسلامی قرار گرفته‌اند و خواننده را به مشاهده، تأمل و فهم عینی‌تر پیوند انسان و زمین فرامی‌خوانند.

استناد: خالقی، علی؛ و نجفی، حسن. (۱۴۰۴). بررسی سرزمین‌های اسلامی در سفرنامه «رحله ابن جبیر» از منظر ژئوپولیتیک کنت وایت. *دراسات الأدب الإسلامي*،

۵ (۱)، ۱۴۰-۱۲۳. <https://doi.org/10.22034/jilr.2025.143314.1247>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

نظریه ژئوپوئتیک در حیطه نقد آثار ادبی به‌عنوان روشی که به بررسی رابطه میان آثار ادبی و شاخصه‌های جغرافیایی وابسته به مکان می‌پردازد، با تکیه بر آرای کنت وایت^۱ در معرض دید همگان قرار گرفت که معتقد است «توصیف شاعرانه مکان، آگاهی انتقادی از ساختارهای اجتماعی و فرهنگی مکان و درنهایت تعامل انسان با محیط است که بوطیقای ژئوپوئتیک را تشکیل می‌دهد» (magrane, 2021: 11). از این رو برای درک هدف غایی یک متن باید تحقیق عمیق در مورد مکان و عناصر آن را مورد بررسی قرار داد، زیرا آثار ادبی با مکان ارتباط تنگاتنگ داشته و از آن تأثیر می‌پذیرد و «طبق نظر وستفال^۲ از این قرار نقد مبتنی بر عناصر جغرافیایی بیش از هر چیز با رویکرد مکان همخوانی دارد» (کریمیان، ۱۳۹۶: ۱۳).

سفرنامه به عنوان نوع ادبی فعال که تعامل عمیق و فعالی با مکان و فضای متعلق به آن برقرار می‌کند، بستر مناسبی برای پژوهش‌های ژئوپوئتیک به حساب می‌آید. نظر به اینکه «مکان به عنوان عنصر مهم سفرنامه، مربوط به سفرنامه‌های واقعی است که در عالم واقع انجام می‌گیرد» (حیدری، ۱۴۰۲: ۱۵۶) در بر دارنده تجربه‌های صادقانه و شعور ذاتی برخاسته از کنش‌های واقعی است که یک مکان در عواطف، احساسات، جهان‌بینی و گزارش‌های نویسنده از خود به جای گذاشته است. سفرنامه ابن جبیر (۵۴۰-۶۱۴ ه ق) به عنوان سند ادبی برجای مانده از قرن ششم و هفتم هجری که دربردارنده گزارش‌ها و تعاملات عاطفی، ادبی و فلسفی نویسنده با سرزمین‌های اسلامی و اماکن مختلف جغرافیایی آن عصر می‌باشد، بستری برای شناخت ملل گوناگون با فرهنگ‌های مختلف را به وجود آورده که علاوه بر توصیف ژئوپوئتیک به نقد و بررسی فرهنگ‌ها، سنن، آداب و رسوم ملل مختلف پرداخته است. این اثر گران قدر از ابن جبیر اندلسی که خود دارای ذوق ادبی و نگاه لطیف شاعرانه و فلسفی است، در کنار ثبت وقایع رخ داده در سرزمین‌های مختلف اسلامی، تحت تأثیر اماکن مختلف، عواطف شاعرانه، فلسفی، انتقادی و اجتماعی خویش را به منصف ظهور رسانده است. لذا پژوهش پیش رو جهت نقد و بررسی سرزمین‌های اسلامی ذکر شده در این کتاب ارزشمند، بررسی دلالت‌های مستقیم و غیرمستقیم سفرنامه ابن جبیر از دیدگاه نظریه ژئوپوئتیک وایت کنت را در دستور کار خویش قرار داده است؛ به عبارت دیگر مؤلفه‌های نظریه ژئوپوئتیک کنت وایت در سفرنامه ابن جبیر استخراج و مورد بررسی قرار می‌گیرد تا ضمن بررسی کنش‌های تاریخی اماکن و سرزمین‌های اسلامی، رابطه بین انسان و مکان در بستر فضای غالب بر نویسنده و مکان را مورد مذاقه قرار دهد. امری که به نوبه خود علاوه بر ایجاد توسعه فرهنگی می‌تواند ما را به نقد و بررسی دیگر آثار ادبی به ویژه سفرنامه‌ها از این دیدگاه رهنمون سازد. در پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به پرسش‌های ذیل هستیم:

۱. کدام‌یک از مؤلفه‌های ژئوپوئتیک کنت وایت در این سفرنامه راجع به سرزمین‌های اسلامی مشاهده می‌شود؟
۲. رابطه فرامکانی ابن جبیر با سرزمین‌های اسلامی در این سفرنامه چگونه بروز یافته است؟
۳. مؤلفه‌های ژئوپوئتیک در ادبیت و شاعرانگی این سفرنامه چه نقشی داشته است؟

پیشینه پژوهش

بر اساس جستجوهای صورت پذیرفته، پژوهش‌های مرتبط با رحله ابن جبیر به شرح ذیل است: مقاله مجتبی حیدری تحت عنوان «سفرنامه‌های حج مغرب (قرن‌های ۹ - ۶) با تأکید بر ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری» چاپ شده در مجله میقات حج در سال ۱۴۰۰ به بررسی توصیفات مطرح شده در سفرنامه اندلس و مغرب اسلامی به حج درباره ویژگی‌های دینی، اخلاقی و رفتاری مردم شهرهای طول مسیر پرداخته است.

مقاله‌ای با عنوان «الأردن و فلسطين عند الجغرافيين و الرحالة العرب؛ المقدسی و ابن جبیر و ابن بطوطه» (۱۴۱۹ ه ق)، نویسنده: خلیفه عبدالکریم، در مجله مجمع اللغة العربیة بالقاهرة مصر، شماره ۸۲، صص ۶۹-۹۲ به چاپ رسیده است. در این مقاله نویسنده به بررسی سرزمین اردن و فلسطین در سفرنامه‌های مقدسی و ابن جبیر و ابن بطوطه پرداخته است.

¹ Kenneth White

² Bertrand Westphal

مقاله‌ای با موضوع «مطالعه تطبیقی مختصات سفرنامه حج با تکیه بر سفرنامه ابن جبیر و ابن مازه» (۱۴۰۱) توسط: فاضل عباس زاده و ساربان ودود ولی زاده در مجله مطالعات ادبیات تطبیقی، شماره ۶۱، صص ۳۸-۵۲ منتشر شده است. این پژوهش در صدد است ویژگی‌ها و مختصات سفرنامه حج را در ادب فارسی و عربی با تکیه بر دو سفرنامه کهن عربی و فارسی به نام‌های سفرنامه ابن مازه تحت عنوان "لطائف الأذکار للحضار والسفار فی المناسک والآداب" و سفرنامه ابن جبیر با عنوان "رسالة اعتبار الناسک فی ذکر الآثار الکریمه والمناسک"، مورد تطبیق و تحلیل قرار دهد. نتیجه نشان می‌دهد که هر دو سفرنامه از عنوان تا شکل و محتوا به منظور حج بوده و ویژگی‌ها و مختصات ویژه‌ای در پردازش زمان و مکان و موضوع و ساختار که آن را از دیگر انواع و سفرنامه‌ها متمایز کرده است. این پژوهش بر اساس مکتب ادبیات تطبیقی آمریکایی به مطالعه تطبیقی این گونه ادبی در دو اثر مذکور می‌پردازد.

مقاله‌ای با محوریت «بازتاب تاریخ فرهنگی و اجتماعی مسلمانان در سفرنامه‌ی ابن جبیر» (۱۳۹۵) نویسنده: مهدی یعقوبی، محمدجوادی یآوری سرتختی، در مجله تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۴۰، صص ۱۲۱-۱۴۶ به چاپ رسیده است. مقاله پیش رو با هدف تبیین وضعیت فرهنگی و اجتماعی مسلمانان آن دوره، همچنین وضعیت شیعیان و شرایط زندگی آنان، اوضاع مسلمانانی که در آن مناطق مسیحی نشین سکونت داشتند و میزان تأثیر دیدگاه مذهبی ابن جبیر در نقل مطالب کتاب نگاشته شده است. مقاله‌ای با موضوع «تاریخ جهان؛ بررسی تطبیقی سفرنامه‌های ابن بطوطه و ابن جبیر»، (۱۳۹۷) نویسنده: زهرا قلعه آقابابایی، در مجله رشد آموزش تاریخ، شماره ۷۰، صص ۵۰-۵۶ انتشار یافته است. هر یک از این دو جهان گرد از سفرهای خود به سرزمین‌های مختلف گزارشی جذاب، ساده و دقیق از زندگی و آداب رسوم مردم ارائه داده‌اند، از این رو سفرنامه‌های ابن بطوطه و ابن جبیر را در زمره بهترین سفرنامه‌ها به شمار می‌آورند. پژوهش حاضر به تحلیل و بررسی تطبیقی این دو اثر پرداخته است.

چارچوب نظری

نظریه ژئوپولیتیک کنت وایت

ژئوپولیتیک^۳ رویکردی نوین است که بر بررسی ارتباط میان مکان و انسان تمرکز دارد. این واژه از ترکیب پیشوند "ژئو" به معنای مکان و پسوند "پولیتیک" به معنای بوطیقا شکل گرفته است. بنیان‌گذار این دیدگاه کنت وایت بود. او طی سفرهای خود، به رابطه عمیق میان فضاها و تأثیرات احساسی آنها بر انسان توجه کرد. نتیجه این تجربیات در کتابی با عنوان "فلات آلباتروس" گردآوری شد. وایت با مطالعه انرژی نهفته در مکان‌ها، توانست به نقش آن‌ها در تحریک عواطف و احساسات انسان پی ببرد (بمپوری رضاآبادو مهدوی زاده، ۱۴۰۱: ۵۷). ظهور ژئوپولیتیک کنت وایت به عنوان یک جریان فکری نوین به دهه ۱۹۶۰ بازمی‌گردد، اما کاربرد این اصطلاح تا اواخر دهه ۱۹۷۰ رواج پیدا نکرد (۲۰۱۷: ۱۱ Hashas). کنت وایت در سال ۱۹۷۹ مفهوم "ژئوپولیتیک" را اختراع کرد و به اختصار آن را در دفتر خاطرات خود توضیح داد. ده سال بعد، با الهام از همین مفهوم، «مؤسسه بین‌المللی ژئوپولیتیک» را پایه‌گذاری کرد. وایت دلیل توجه به این موضوع را نگرانی‌های زیست‌محیطی می‌داند، زیرا به باور او زمین، به‌عنوان زیست‌کره، به‌وضوح با تهدیدات فزاینده‌ای روبه‌رو بوده و لازم است بشریت نگرانی عمیق‌تری نسبت به این موضوع داشته باشد. علاوه بر این، وایت بر این باور بود که غنی‌ترین اشعار از ارتباط مستقیم با زمین سرچشمه می‌گیرند. او در مانیفست ژئوپولیتیک خود، به‌روشنی آرزوی خلق ادبیاتی زمین‌محور و زیست‌محیطی را بیان می‌کند. ژئوپولیتیک را می‌توان به‌عنوان توانایی شاعرانه و تخیل نویسنده در ارائه رابطه میان انسان و زمین تعبیر کرد. این مفهوم نشان‌دهنده آگاهی جغرافیایی خاص و دانشی است که بر پیوند انسان و زمین در متون ادبی تأکید دارد (۲۰۰۸: ۴ Italiano). کنت وایت در این نظریه بر اهمیت فرهنگ در مسائل ژئوپولیتیک تأکید می‌کند و پیشنهاد می‌دهد که انسان باید با نگاهی شاعرانه به سکونت روی زمین بپردازد. (۲۰۱۷: ۱۵ Hashas) نظریه ژئوپولیتیک با نگاه تازه‌ای به متون ادبی، بیشترین تمرکز خود را بر مطالعه مکان و تأثیر آن بر احساسات و عواطف انسان معطوف می‌کند. این نظریه علاوه بر اهمیت فضای مکانی، ابعاد دیگری همچون شاعرانگی فلسفی و تفکر انتقادی را نیز در برمی‌گیرد. در بعد شاعرانگی این

³ Geopoetic

دیدگاه، وایت به واکنش‌های عاطفی انسان نسبت به فضاها و مکان‌ها می‌پردازد. آنچه در زمینه شاعرانگی و جنبه ادبی ژئوپولیتیک بلافاصله ذهن مخاطب را درگیر می‌کند، به تعریف ارسطو از ادبیات در بوطیقا اشاره دارد (بمپوری رضا آباد و همکاران، ۱۴۰۱: ۵۸). بنابراین بوطیقا در ژئوپولیتیک نه تنها به شعر، بلکه به نثر یا هر اثری که بتواند عواطف و احساسات درونی فرد را برانگیزد، اشاره دارد. از جمله ویژگی‌های برجسته ژئوپولیتیک می‌توان به توصیف شاعرانه همراه با احساسات، آگاهی انتقادی نسبت به ساختارهای اجتماعی و فرهنگی مکان و بررسی تعاملات میان انسان و محیط اشاره کرد (Marane, 2021: 11). در ژئوپولیتیک، مکان به‌عنوان یک پدیده عینی مورد توجه قرار می‌گیرد و آنچه اهمیت دارد، شناسایی و کشف این مکان عینی است. در ادامه، تأکید بر برقراری ارتباط احساسی میان انسان، مکان و درک زیباشناختی و شاعرانگی آن نیز از اهداف اصلی به شمار می‌رود.

خلاصه سفرنامه «رحله ابن جبیر»

این اثر، شرح سفر به برخی از سرزمین‌های اسلامی است: سفر نخست ابن جبیر در سال ۵۷۸ هجری قمری از غرناطه آغاز شد و او در این سفر به مناطق مختلفی از جمله اسکندریه، شام، عراق و جزیره سفر کرد. ابن جبیر در طول مسیر، توجه خاصی به ثبت تاریخ ورود به هر یک از شهرها داشت و به مزارها و مکان‌های مقدس نیز اهمیت ویژه‌ای داد. هدف اصلی او از این سفر، رسیدن به حجاز و انجام مراسم حج بود. این سفر در زمانی انجام شد که صلیبیان در شام حضور داشتند و مشاهدات او از شهرهای این منطقه، منبعی ارزشمند برای درک وضعیت اجتماعی و سیاسی آن دوران به شمار می‌آید. در مسیر بازگشت، او از شهر صور با کشتی به سوی اندلس حرکت کرد، اما کشتی او در نزدیکی سیسیل دچار حادثه شد و مسافران توسط گیوم، پادشاه سیسیل، نجات یافتند. ابن جبیر پس از این حادثه، گزارش‌های جالب و مفیدی از شهرهای سیسیل ارائه داد و در نهایت در سال ۵۸۱ هجری قمری به اندلس بازگشت. این سفر نه تنها به او تجربیات شخصی ارزشمندی داد، بلکه اطلاعات تاریخی و فرهنگی مهمی از مناطق مختلف جهان اسلام در آن زمان را نیز در اختیار ما قرار می‌دهد. وی در این کتاب به تفصیل سفر خود را با ذکر تاریخ‌های هجری قمری، میلادی و گاهی سریانی به نگارش درآورده است. این اثر، اطلاعات بسیار ارزشمندی درباره نقاط مختلفی چون مکه، مدینه، عراق، مصر و سوریه را به‌ویژه در دوران نخستین جنگ‌های صلیبی و نهضت اسلامی زیر رهبری نورالدین زنگی و صلاح‌الدین ایوبی ارائه می‌دهد. کتاب، به توضیح شگفتی‌های جغرافیایی، آثار هنری و اوضاع سیاسی، اجتماعی و اخلاقی آن دوران پرداخته و به وصف مساجد، مناسک حج، مجالس و عطا، معابد، دژها، کلیساها، درمانگاه‌ها و بیمارستان‌ها می‌پردازد. محققان به تصویری که ابن جبیر از زندگی مسلمانان ساکن جزیره سیسیل ارائه کرده، توجه خاصی نشان داده‌اند. او به دقت سبک زندگی مادی و معنوی مسلمانان در شهرهای مسینا و تراپانی را مورد بررسی قرار داده و در کنار توصیف آثار قرون وسطایی، به زندگی فرمانروایان و کاخ‌های آن‌ها، از جمله «القصر الایض» نیز پرداخته است. تصویر ابن جبیر از سوریه، توجه بسیاری از جهان‌گردان و سفرنامه‌نویسان بزرگ را به خود جلب کرده است. او در آغاز سفرنامه‌اش به شرح جاذبه‌ها و ویژگی‌های مناطق مختلف می‌پردازد و به واقعیت‌های زندگی مردم و فرهنگ‌های آن زمان نیز اشاره‌هایی دارد که می‌تواند درک عمیق‌تری از تاریخ اسلام و جوامع مسلمان آن دوران به ما بدهد؛ و ابن جبیر در ابتدای سفرنامه‌اش چنین می‌آورد: «خداوند به فضل و کرم خود ما مسافران حجاز را به سلامت و عافیت دم‌ساز فرماید» (ابن جبیر، ۱۳۷۰: ۶۵).

او یکی از دانشمندان برجسته قرن ششم هجری در غرب دنیای اسلام بود؛ فردی دیندار، متعصب و حافظ قرآن. به دلیل تسلطش بر آیات قرآن و ادبیات عرب، در سراسر سفرنامه‌اش از آیات قرآن، اشعار شاعران یا حتی اشعار سروده خود بهره گرفته است. ابن جبیر بیانی بی‌پرده و صریح دارد و بدون هیچ ملاحظه‌ای درباره مشکلات و مفاسد اجتماعی که در مناطق مختلف مشاهده می‌کند، صحبت می‌کند (همان: ۱۴۵-۱۴۲). هدف او از نوشتن این سفرنامه، بیان اطلاعات مفید در زمینه راه‌های مواصلاتی دریایی و زمینی، شرایط اجتماعی، آثار تاریخی و رسوم و سنت‌های مردم بوده است. به گونه‌ای که در بسیاری از مواقع خوانندگان را از سفر به برخی مکان‌ها یا در برخی ایام سال بازمی‌داشت. سرانجام، او در سال ۶۱۴ قمری در شهر اسکندریه درگذشت.

بحث

خوانش «رحله ابن جبیر» از منظر ژئوپولیتیک

الف) بعد فلسفی

اگر با دیدی عمیق و فلسفی به جهان نگاه کنیم، درمی‌یابیم که توجه به طبیعت و محیط زیستی که در آن زندگی می‌کنیم، چیزی جز توجه به هستی و هویت خودمان نیست. بر این اساس، موضوع یگانگی جهان هستی و پیوند انسان با زمین همواره در عرصه تفکر فلسفی جایگاهی برجسته دارد. ژئوپولیتیک، با پشتوانه‌ای فلسفی، انسان را به سفری دعوت می‌کند که او را به تعامل عمیق‌تری با زمین وادار می‌سازد. در همین راستا، کنت وایت بر این باور است که سفر کردن، دیدن مکان‌های گوناگون و جابه‌جایی میان آنها نه تنها ارتباط انسان با زمین را تقویت می‌کند، بلکه او را به اندیشیدن فرامی‌خواند (White, 2018: 9). به نقل از کهنمویی-پور، (۱۳۹۱: ۸۱). این اندیشه بستری برای رشد فکری فراهم کرده و به کنکاش درونی منجر می‌شود. وایت معتقد است که هنگامی که هنر زیستن، تفکر و حرکت در هم آمیخته می‌شوند، انسان عمق وجود خود را مکاشفه می‌کند. نمونه‌ای از این رویکرد، سفر ابن جبیر به سرزمین وحی است؛ سفری که به هر دلیلی انجام شده باشد، بازتابی از تلاشی برای شناخت خود بوده است. از نظر وایت، در جهانی که مکان‌ها با معنا تعریف شده‌اند، رابطه انسان با جهان باید هوشمندانه، حسّاس و لطیف باشد، چیزی شبیه به شاعرانگی زمین (همان: ۱۰). این شاعرانگی فضایی، نه تنها پیوند میان انسان و جهان را تقویت می‌کند، بلکه روحیه انسان را نیز تعالی می‌بخشد. در نگاه وایت، شاعرانگی صرفاً نظریه‌ای درباره شعر نیست؛ بلکه به معنای پویایی بنیادین اندیشه است. انسانی که با این شاعرانگی ارتباط برقرار کند، روح خویش را بیدار کرده و تجربه‌ای زنده و پویا خواهد داشت. بنابراین، ژئوپولیتیک چیزی جز یک جنبش زنده و مداوم برای کشف انسان و زمین نیست» (بمپوری رضا آباد و مهدوی زاده ۱۴۰۱: ۵۸) ابن جبیر در همین موضوع این نگرش فلسفی و ژئوپولیتیک را در سفرنامه خود داشته است:

«وهمزة المدينة المذكورة (اخميم) آثار ومصانع من بنیان القبط وكنائس معمورة إلى الآن بالمعاهدین من نصاری القبط. ومن أعظم الهياكل المتحدّث بغرائبها في الدنيا هيكل عظيم في شرقي المدينة المذكورة و تحت سورها، طوله مئتا ذراعاً و عشرون ذراعاً، وسعته مئة وستون ذراعاً، يعرف عند أهل هذه الجهة بالبريا و كذلك يعرف كل هيكل عندهم وكلّ مصنع قديم. قد قام هذا الهيكل العظيم على أربعين سارية، حاشا حيطانه، دور كل سارية منها خمسون شبراً، وبين كلّ سارية و سارية ثلاثون شبراً، ورؤوسها في نهاية من العظم و الإتقان قد نحتت تحتاً غريباً فجاءت مركنة بديعه الشكل كان الخراطين تناولوها، وهي كلّها مرقشة بأنواع الأصبغة اللازوردية وسواها. والسواري كلّها منقوشة من أسفائها إلى أعلاها» (ابن جبیر، بی تا: ۳۳-۳۴)

ابن جبیر در متن فوق به این موضوع اشاره می‌کند که در شهر اخمیم وارد معبدی شدید که دارای تصاویر وحشتناک و هولناکی بود و این تصاویر مربوط به آدمیان و انسان‌ها بود و بر روی دیواره‌های سنگی معبد کنده‌کاری شده بود و آن قدر سخت این تصاویر روی سنگ‌ها نقش بسته بودند که هرگز نمی‌شد آنها را روی چوب منبت‌کاری نمود باعث ترس و شگفتی می‌گردید و اگر عمر انسان صرف کنده‌کاری، ترصیع و آراستن آن تصاویر گردد در واقع کفایت نمی‌کند. در این شاهد مثال می‌بینیم که ابن جبیر با قرار گرفتن در این معبد و مشاهده تصاویر کنده‌کاری شده بر روی دیواره‌های آن عبرت می‌گیرد و همین‌طور به انسان را به ساحت اندیشه و فنای این جهان سوق می‌دهد که این موضوع در زمره بعد فلسفی ژئوپولیتیک قرار می‌گیرد.

از همین نمونه است مثال زیر که در آن بعد فلسفی ژئوپولیتیک مدنظر است و ابن جبیر مقام حضرت ابراهیم (ع) را در سفرنامه‌اش با نگرش فلسفی می‌آورد:

«وهذا المقام الكريم الذي داخل هذا القبر هو مقام ابراهيم صلى الله على نبينا وعليه وهو حجر مغشي بالفضة وارتفاعه مقدار ثلاثة أشبار و سعته مقدار شبرين و أعلاه أوسع من اسفله، فكأنه و له التنزيه والمثل الأعلى كانون فخار كبير أوسطه يضيق عن أسفله و عن أعلاه، عايناه وتبركنا بلمسه وتقبيله، وصب لنا في أثر القدمين المباركتين ماء زمزم فشريناه، نفعا الله به و أثرهما بين و أثر الأصابع المكرمة المباركة. فسبحان من ألانه لواطئه حتى أثرت فيه ولا تاتير القدم في الرمل الوثير، سبحان جاعله في الآيات البيّنات؛ و

لمعاينة و معاينة البيت الكريم هول يشعر النفوس من الدهول و يطيش الافئدة والعقول، فلا تبصر إلا لحظات خاشعة وعبرات هامة ومدامع باكية والسنة إلى الله، عز وجل، ضارعة داعية. وبين الباب الكريم والركن العراقي حوض طوله اثنا عشر شبراً، وعرضه خمسة أشبار ونصف، وإرتفاعه نحو شبر، متصل من قبالة عضاده الباب التي تلي الركن المذكور آخذاً إلى جهته، وهو علامة موضع المقام مذة إبراهيم عليه السلام إلى أن صرفه النبي صلى الله عليه وآله وسلم إلى الموضع الذي هو الآن مصلى. وبقي الحوض المذكور مصباً لماء البيت اذا غسل، وهو موضع مبارك، يقال: أنه روضه من رياض الجنة، والناس يزدحمون للصلاة فيه؛ و أسفله مفروش برملمه بيضاء وثيره» (ابن جبیر، بی تا: ۵۵-۵۶)

ابن جبیر معتقد است که انسان‌ها هر زمان که به مقام حضرت ابراهیم (ع) می‌رسیدند شروع به دعا و سلام گفتن، لمس کردن قبر، زیارت کردن، نماز گزاردن پشت مقام حضرت ابراهیم و در نهایت تضرع و خاکساری به درگاه خداوند می‌پرداختند و در این میان حوضی است که محل ریزش آبی است که از شستن درون کعبه در آن جمع شده است و لذا جایی است مبارک، روضه‌ای از روضه‌های بهشت است که مردم برای نمازگزاری در آن ازدحام می‌کنند؛ مبین است که حالات و رفتارهای مذکور ناشی از تأثیر معنوی مکان بر اندیشه انسان‌هاست و به علت اعتقاد داشتن به موارد مذکور است که به نماز، دعا، تضرع و مخصوصاً خشوع و خضوع می‌پردازند و اگر آن مکان یک مکان معمولی بود این حالات اتفاق نمی‌افتاد فلذا اعمال مذکور ناشی از تدین و عرض ارادت به مقدسات می‌باشد و قطعاً اعتقاد و تدین به اندیشه و تفکر انسان‌ها نسبت داده می‌شود پس این مثال نیز در زمره بعد فلسفی قرار می‌گیرد.

در شاهد مثالی دیگر ابن جبیر نگاه فلسفی و عمیق نسبت به هستی دارد؛ در یک طرف مکان و موقعیت کاروان دختر امیر مسعود و شکوه چشم‌نواز آن و در طرف مقابل جلال و جبروت خداوند متعال که ابن جبیر را به اندیشه وا می‌دارد و این امر توسط استراتژی ژئوپولیتیک مکانی ابن جبیر محقق شده است:

«ومن احفل المشاهد الدنيوية المربية بروز شاهدانا يوم الأربعاء ثاني يوم وصولنا الموصل للخاتونين أم عزالدین صاحب الموصل، وبت الأمير مسعود المتقدم ذكرها، فخرج الناس على بكرة أبيهم ركباناً ومشاه، وخرج النساء كذلك، وأكثرهن راكبات، وقد اجتمع منهنّ عسكر جرار. وخرج أمير البلد للقاء والدته مع زعماء دولته. فدخل الحاج المواصلة صحبه خاتونهم على احتفال واجه قد جملوا أعناق إبلاهم بالحرير الملون، وقادوها القلائد المزوقة. ودخلت خاتون المسعودية تقود عسكر جواربها وامامها عسكر رجالها يطوفون بها، وقد جللت قبتها كلها سبائك ذهب مصوغه أهله ودنانير سعة الاكف وسلاسل وتمائيل بديعه الصفات، فلاتكاد تبين من القبة موضعاً ومطباتها تزحفان بها زحفاً، وصخب ذلك الحلي يسد المسامع، ومطايها مجلة الأعناق بالذهب، ومراكب جواربها كذلك؛ مجموع ذلك الذهب لايحصى تقديره. وكان مشهداً اجهت الأبصار، واحداث الإعتبار، وكلّ ملك يفنى إلا ملك الواحد القهار، لاشريك له» (ابن جبیر، بی تا: ۱۹۰-۱۹۱)

ابن جبیر می‌گوید که دختر امیر مسعود سوار بر شتر در حالی لشکری از کنیزان خود را رهبری می‌کرد که پیشاپیش او، لشکری از مردان گشت می‌زدند کجاوه دخیر امیر مسعود سرتاسر آویزه‌های زرینی به شکل هلال و قطعات دینار و مجسمه‌های نگارین آذین بسته شده بود و به طوری که آن زیورآلات سر و صدای زیادی ایجاد کرده بودند و شتران مشغول گذر و حرکت بودند که واقعاً منظره و تصویری شگفت‌انگیز ایجاد شده بود در همین حال که ابن جبیر عظمت این کاروان دختر امیر مسعود را در آن مکان دید این شکوه مادی توجه‌اش را جلب نمود. در همین حال به اصل بزرگی و جلال خداوند متعال پی برد و می‌توان گفت که منظره باشکوه مذکور به نحوی باعث تقریب ذهن به مفهوم عظمت گردید؛ و این حقیقت در ذهنش تداعی گردید که عظمت و شکوه خداوند باقی و بقیه امور فانی است.

ب) بعد شاعرانگی

از دیدگاه ژئوپولیتیک، کنت وایت که قرارگیری در یک محیط خاص را در ارتباط با تداعی خاطرات در ذهن انسان تعریف می‌کند تأکید اصلی بر «اهمیت دادن به مکان عینی و کشف آن است و مرحله بعدی، شامل ایجاد ارتباط احساسی میان انسان و مکان و درک شاعرانگی آن است» (White, 2018. 9) به نقل از کهنمویی‌پور، ۱۳۹۱: ۸۰). در این نقطه، ادبیات و جغرافیا به هم گره

می‌خورند، احساسات جان می‌گیرند و جنبه شاعرانگی زمین آشکار می‌شود. ابن جبیر نیز از این عنصر در متن سفرنامه خود بسیار بهره جسته است و ارتباط خوبی را میان جغرافیا و این متن ادبی برقرار نموده است؛ به طور مثال در پاراگراف زیر ابن جبیر با کاربرد تشبیهات متعدد مکان مدنظرش (صحن مسجد دمشق) در تلاش برای ایجاد تصویرپردازی‌های دقیق و ظریفانه از این مکان است، این عنصر زبانی سازوکار ابن جبیر سطح شاعرانگی متن حاضر را بالا می‌برد:

«في الصحن (مسجد دمشق) ثلاث قباب: إحداها في الجانب الغربي منه وهي أكبرها، وهي قائمة على ثمانية أعمدة من الرخام، مستطيلة كالبرج، مزخرفة بالفصوص والأصبغ الملوّنة، كأنها الروضة الحسنا، وعليها قبة رصاص كأنها التنور العظيم الاستبدارة يقال: إنَّها كانت مخزناً لمال الجامع، وله مال عظيم من خراجات ومستغلات تنيف على ما ذكر لنا على الثمانية آلاف دينار صورية في السنة، وهي خمسة عشر ألف دينار مؤمنية أو نحوها. وقبة أخرى صغيرة في وسط الصحن محوفة مثمثة من رخام قد إصق أبداع الصاق، قائمة على أربعة أعمدة صغار من الرخام وتحتها شباك حديد مستدير، وفي وسط أبواب من الصفر يمج الماء إلى علو، فيرتفع وينشني كأنه قضيب لجين يشره الناس لوضع أفواههم فيه للشرب استظرافاً واستحساناً ويسمونه قفص الماء. والقبة الثالثة في الجانب الشرقي قائمة على ثمانية أعمدة على هيئة القبة الكبيرة لكن أصغر منها» (ابن جبیر، بی تا: ۲۱۵)

توصیفات هنری و شکیل ابن جبیر از مسجد دمشق که صحن آن دارای سه گنبد و بارگاه است که سمت غربی آن از همه بزرگ‌تر است و بر چهار ستون مرمرین قرار گرفته است: تشبیه صحن مسجد به برج دارای قطعات رنگین که گویی مانند گلزاری زیبا بود، تشبیه گنبد مسجد به سرب درخشان و فواره‌ای که با شعاعی بزرگ به گرداگرد خود فرو می‌ریزد، تشبیه لوله پنجره گنبد به کمان سیمین که از فرط زیبایی مردم را به هوس می‌اندازد که سرخود را زیر آن قرار دهند و آب بنوشند شایان ذکر است که به این مکان قفس آب می‌گویند؛ می‌توان گفت که این توصیف هنرمندانه از مسجد گنبد مسجد، همچنین نشان از مشاهده بعد شاعرانگی در این بخش دارد.

به طور مثال، مکان (محلّه هذا الأمير العراقي) با تعبیری همچون (السور من كتان / حديقه بستان / زخرفة بنیان / سواد فی بیاض / مرقشة ملوثة كأنها أزاهير الرياض / قد جلتها مزخرفات الأغشية) تشبیهات چشم‌نوازی را پدید آورده است؛ این شیوه از کاربرد تشبیهات متناوب متن سفرنامه را از حالت عادی خود خارج کرده و با افزایش سطح آوایی، بلاغی و ادبی متن، آن را به سوی شعر و خیال پیش برده است گویا با شاعری رمانتیک در حال سرودن قصیده‌ای مواجه هستیم:

«وكان المجتمع (الامير العراقي) منهم في هذا العام عدداً لم يجتمع قط مثله. وكذلك وصل الأمير العراقي في جمع لم يصل قط مثله، ووصل معه من أمراه الأعاجم الخراسانيين ومن النساء العقائل المعروفات بالحواتين... وكانت محلة هذا الأمير العراقي جميلة المنظر، بهية العدة، رائقة المضارب والابنية، عجيبة القباب والاروقة، على هيات لم ير أبداع منها منظرًا. فأعظمها مرأى مضرب الامير وذلك انّه أحدق به سرادق كالسور من كتان كأنه حديقه بستان أو زخرفة بنیان، وفي داخله القباب المضروبة، وهي كلّها سواد في بیاض، مرقشة ملوثة كأنها أزاهير الرياض. وقد جللت صفحات ذلك السرداق من جوانبه الأربعة كلّها أشكال درقية من ذلك السواد المنزل في البیاض يستشعر الناظر إليها مهابه يتخيلها درقاً لطية قد جلتها مزخرفات الاغشية» (ابن جبیر، بی تا: ۱۳۷)

توصیفات هنری و شکیل ابن جبیر از تزئینات خیمه‌های کله‌دار و بناهای عجیب خوش‌منظره پروقوق و دل‌فرب که امیر الحجاج عراقی در آن مستقر بود: تشبیه سراپرده‌های کتان خرگاه شخص امیر الحجاج عراقی به دیوار باغ و بوستانی که پوشیده به گلزار یا بنیانی آراسته و زرنگار است، تشبیه درون خیمه‌های سپید و سیاه به عرصه گلستان از این جهت که نگارین و آراسته به گل‌های زیبا بود، تشبیه درها و آستانه‌های سراپرده‌ها به درهای کاخ که از این درها راه به دالان‌ها و پیچ‌وخم‌ها یافت می‌شود؛ در واقع این توضیحات زیبا از پرده‌ها، درب خیمه‌ها و درون خیمه‌های امیر الحجاج عراقی نشان از ظهور بعد شاعرانگی در این بخش دارد.

ابن جبیر در مثال دیگری شهر دمشق را به (جنّة المشرق / مطلع حسنة المشرق / خاتمة بلاد الإسلام / عروس المدن) و موقعیت قرارگیری باغ‌های دمشق همانند (إحداق الهالة بالقمم / اكتناف الكمامة للزهر / غوطتها الخضراء امتداد البصر) فضای متن را عاطفی و خیال‌انگیز نموده است:

«جنّة المشرق و مطلع حسنة المشرق وهي خاتمة بلاد الإسلام التي استقرّ بناها وعروس المدن التي اجتلبناها، قد تجلّت بأزاهير الرياحين، وتجلّت في حلال سندسيه من البساتين، وحلّت من موضوع الحسن بالمكان المكين، وترتبت في منصّتها أجمل تزيين، وتشرفت بأن آوى الله تعالى المسيح وأمه صلى الله عليها، منها ربوة ذات قرار ومعين، ظل ظليل وماء سلسبيل، تنساب مذائبه انسياب الأرقام بكلّ سبيل ورياض يحيى النفوس نسيمها العليل، تتبرج لناظرها بمجتلي صقيل، وثناديهم: هلموا إلى معرس للحسن ومقبل، قد سئمت أرضها كثرة الماء حتى إشتاقت إلى الظماء، فتكاد تتاديك بها الصم الصلاب: إركض برجلك هذا مغتسل بارد وشراب؛ قد أهدقت البساتين بما إحداق الهالة بالقمم؛ واكتنتها اكتناف الكمامة للزهر، وامتدّت بشرقيها غوطتها الخضراء امتداد البصر، فكلّ موضع لحظته بجهاثها الأربع نصرته اليافعة قيد النظر، ولله القائلين عنها: إن كانت الجنة في الأرض فدمشق لا شكّ فيها، وإن كانت في السماء فهي بحيث تسامتها وتحاذيها» (ابن جبیر، بی تا: ۲۱۰)

ابن جبیر از شهر دمشق (تشبیه شهر دمشق به بهشت خاورمیانه و مطلع زیبایی و مظهر جمال) که دارای گل‌های الوان و گیاهان جلوه‌گر است؛ و به طور کل بهشت زمین تشبیه شهر دمشق به نگین انگشتر تمام بلاد و عروس همه شهرها و سرزمین‌ها، تشبیه آب شهر دمشق به چشمه سلسبیل (در بهشت) که در نقاط مختلف شهر در جویبارها جاری است و تشبیه بوستان‌های شهر دمشق به هاله ماه و کاسه برگ‌های سبز که خضراء و سبز بودن همه جا را فرا گرفته است به عبارت بهتر زمین شهر دمشق چنان آب به وفور به آن رسیده است که شوقش زمین به تشنگی گرایش پیدا کرده است این نحوه بیان شهر دمشق به همراه دارای‌های آن نشان از وجود بعد شاعرانگی ژنوپوتتیک در این مطلب دارد.

ج) بعد انتقادی

یکی از عناصر کلیدی نظریه ژنوپوتتیک، برخورداری از اندیشه انتقادی نسبت به محیط پیرامون است. از آنجا که دغدغه اصلی بنیان‌گذاران این نظریه، زمین و رابطه متقابل انسان با آن است، چنین نگرشی برای داشتن زندگی بهتر ضروری به نظر می‌رسد. تفکر انتقادی و ایجاد ارتباط حسّی با زمین همچون دو پنجره جدایی‌ناپذیر هستند که هر انسانی به آن‌ها نیاز دارد، به‌ویژه برای گسترش درک و شناخت عمیق‌تر از جهانی که در آن زیست می‌نماید (White, 2018: 11؛ جواری اسداللهی، ۱۳۹۹: ۱۷۴) بنابراین این بُعد به معنای داشتن تفکر انتقادی نسبت به محیط پیرامون و نگرستن به همه چیز و همه کس با دید انتقادی می‌باشد. به طور مثال این ویژگی در سفرنامه «رحله ابن جبیر» به صورت ملموسی مشاهده می‌گردد توصیف انتقادی نسبت به شهر عیداب و امکانات غیرقابل تحمل آن باعث بهت و حیرت ابن جبیر شده است:

«وفي يوم الاثنين الخامس والعشرين لربيع الأول المذكور، وهو الثامن عشر من يوليه، ركبنا الجلبة للعبور إلى جدّة. فأقمنا يومنا ذلك بالمرسى لركود الريح ومغيب النواتية، فلما كان صبيحة يوم الثلاثاء اقلعنا على بركة الله عزّ وجل، وحسن عونه المأمول. فكانت مدّة المقام بعيداب، حاشا يوم الإثنين المذكور، ثلاثة وعشرين يوماً، محتسبة عند الله عزّ وجل، لشظف العيش وسوء الحال واختلال الضحة لعدم الاغذية الموافقة، وحسبك من بلد كل شيء فيه مجلوب حتى الماء، والعطش أشهى الى النفس منه. فأقمنا بين هواء يذيب الأجسام وماء يشغل المعدة عن اشتها الطعام، فما ظلم من غنى عن هذه البلدة بقوله: ماء زعاق وجوّ كله لبّ فالحلول بما من أعظم المكاره التي حفّ بها السبيل إلى البيت العتيق، زاده الله تشریفاً وتكرماً، وأعظم أجور الحجاج على ما يكابدونه ولاسيما في تلك البلدة الملعونة» (ابن جبیر، بی تا: ۴۴)

ابن جبیر اشاره می‌کند که مشکلاتی زیادی هنگام توقف در جلبه وجود داشته است؛ از آنجا که مقصود در بُعد انتقادی این است که نویسنده با نگاهی منتقدانه بنگرد، لذا راوی از وضع نابسامان فقدان غذای مناسب گله دارد؛ این نابسامانی تا حدّی است که وی اظهار می‌کند که سلامتی‌اش دچار اختلال و گذران زندگی صعب و مشکل شده است. در ادامه برای رساندن مفهوم نسبت به اوضاع وخیم این شهر اشاره می‌کند که حتی آب آشامیدنی را از خارج شهر تهیه می‌کنند و این آب تا حدّی نامناسب است که معده

را از اشتها و می‌دارد و تحمل تشنگی بهتر از نوشیدن این آب است؛ ابن جبیر بیان می‌کند که گرمای هوا بدن را ذوب می‌کند و هیچ امکانات رفاهی در جلیه موجود نمی‌باشد. اگرچه راوی معتقد است تحمل این راه و سختی‌هایی که در این راه وجود دارد نزد خداوند متعال پاداش دارد و از چشم او پوشیده نمی‌ماند ولی سختی‌های این راه و این شهر تا حدی است که حتی غذای مناسبی هم برای خوردن پیدا نمی‌شود؛ البته راه دیگری نیز وجود دارد که هم امکانات بیشتری دارد و هم آب‌وهوای آن مطلوب‌تر است ولی به دلیل اینکه در تسلط فرنگیان و غیرمسلمانان است و آنها مانع عبور مسلمانان از این مسیر می‌شوند به ناچار باید از این راه صعب و مشکل گذر کرد؛ راوی در آخر دعا می‌کند که خداوند دین خود را یاری کند تا مسلمانان بتوانند از آن مسیر استفاده کنند.

ابن جبیر در مثالی دیگر به انتقاد از اهل بغداد در آن بازه زمانی سال (۵۷۸ ق) می‌پردازد که دارای ویژگی‌های منفی بسیاری هستند و این صفات سلبی پشت سرهم با سجی نیکو آورده شده است:

«وَأَمَّا أَهْلُهَا فَلاتكاد تلقي منهم آلاً من يتصنع بالتواضع رياءً، ويذهب بنفسه عجباً وكبرياءً، يزدرون الغرباء، ويظهرون لمن دوغم الأثفة والإباء، ويستصغرون عمن سواهم الاحاديث والأبناء، قد تصوّر كلّ منهم في معتقده وخلده أنّ وجود كلّه يصغر بالاضافة لبلده، فهم لا يستكرومون في معمور البسيطة مثنوى غير مثنوهم، كأنهم لا يعتقدون أنّ لله بلاداً أو عبداً سواهم، يسحبون أذياهم أشراً ويطراً، ولا يغيرون في ذات الله منكرًا، يظنون أن أسنى الفخار في سحب الإزار، ولا يعلمون أن فضله، بمقتضى الحديث المأثور، في النار، يتبايعون بينهم بالذهب قرضاً، وما منهم من يحسن الله فرضاً، فلانفقة فيها آلاً من دينار تقرضه، وعلى يدي محسر للميزان تعرضه، لاتكاد تظفر من خواص أهلها بالورع العفيف، ولاتقع من أهل موازينها ومكاييلها آلاً على من ثبت له الويل في سورة التططيف، لا يباليون في ذلك يعيب، كأنهم من بقايا مدين قوم النبي شعيب فالغريب فيهم معدوم الإرفاق، متضاعف الإنفاق، لا يجد من أهلها آلاً من يعامله بنفاق، أو يهش اليه هشاشة انتفاع واسترفاق، كأنهم من التزام هذه الخلة القبيحة على شرط اصطلاح بينهم واتفاق، فسوء معاشره أبنائها يغلب على طبع هوائها ومائتها، ويعلل حسن المسموع من أحاديثها وانبائها» (ابن جبیر، بی تا: ۱۷۴)

ابن جبیر در ادامه سفر خود به بغداد می‌رسد و از رفتار مردم بغداد بسیار گله‌مند است؛ وی اظهار می‌کند اهالی بغداد بسیار متکبر و خودپسند هستند، با گردن‌فرازی و ریا برخورد می‌کنند، کاسبان این شهر کم‌فروشی می‌کنند و مصداق کلمه ویل در سوره تططیف هستند. ابن جبیر اظهار می‌کند اهالی بغداد رفتار ناپسند و زشتی با غریبه‌ها و مسافرها دارند و هزینه‌ها را از آن‌ها دو برابر دریافت می‌کنند؛ در معامله با مسافران با تفاخر برخورد می‌کنند و صرفاً به دنبال سودجویی و سوء استفاده هستند؛ این بار نگاه انتقادی ابن جبیر به اهالی یک سرزمین است و معتقد است این نحوه برخورد بسیار زننده و نامناسب است و گویا از باقی ماندگان قوم حضرت شعیب در زمین‌اند. راوی معتقد است مردم بغداد تا حدی با تکبر برخورد می‌کنند که تاریخ و سرگذشت دیگر سرزمین‌ها را به رسمیت نمی‌شناسند؛ وی مطرح می‌کند که تا حدی همه مردم این شهر متکبر و منافق هستند که گویا باهم پیمان بسته‌اند که به جز خودشان با کسی رفتار خوب و مناسب نداشته باشند؛ اگرچه آب‌وهوای این شهر مطلوب و فرح‌انگیز است ولی رفتار بد و ناپسند اهالی این شهر به آب‌وهوایش می‌چربد به گونه‌ای که احساس می‌شود انسان هر آنچه داستان نیکو در مورد این شهر شنیده حقیقت ندارد.

ایجاد تفکر انتقادی و احساس عمیق نسبت به زمین در حقیقت به مثابه دو عنصر جدانشدنی هستند که هر فرد به آن‌ها نیاز دارد. به‌ویژه، این رویکرد به ما کمک می‌کند تا درک بهتری از دنیای اطراف خود داشته باشیم و در واقع، این بُعد از تفکر انتقادی به معنای نگاهی دقیق و عمیق به همه جنبه‌های زندگی و محیط است که می‌تواند به تغییرات مثبت و آگاهانه منجر شود، این انتقادی نسبت به مکان در سفرنامه ابن جبیر بسیار ملموس است به طور مثال در بخشی از سفرنامه دو مکان (اسطیل / حصون الافرنج) و موقعیت آنها از لحاظ ژئوپلیتیکی مورد انتقاد ابن جبیر قرار گرفته است:

«فرحلنا عنها عشي يوم السبت المذكور إلى قرية تعرف بالمسية بمقرية من حصن الافرنج المذكور فكان مبيتنا بها، ثم رحلنا منها يوم الأحد سحراً، واجتزنا في طريقنا بين هونين وتبنين بوادٍ ملتفت الشجر، وأكثر شجره الرند بعيد العمق كأنه الخندق السحيق المهوى، تلتقي حافتاه، ويتعلق بالسماء أعلاه، يعرف بالاسطيل لو ولجته العساكر لغابت فيه، لا منجى ولا مجال لسالكه عن يد الطالب فيه؛ المهبط اليه والمطلع عنه عقبتان كوودان، فعجبنا من أمر ذلك المكان. فأجزناه ومشينا عنه يسيراً وانتهبنا إلى حصن كبير من حصون

الافرنج يعرف بتنين، وهو موضع تمكيس القوافل، وصاحبته خزيرة تعرف بالملكة وهي أم الملك الخنزير صاحب عكة، دمرها الله، فكان مبيتنا أسفل ذلك الحصن، ومكس الناس تمكيساً غير مستقصى، والضريبة فيه دينار وقيراط من الدنانير الصورية على الرأس، ولا اعتراض على التجار فيه لانهم يقصدون موضع الملك الملعون، وهو محل التعشير، والضريبة فيه قيراط من الدينار، والدينار أربعة وعشرون قيراطاً» (ابن جبیر، بی تا: ۲۴۶)

ابن جبیر بعد از گذشتن از شهر بانیاس که مرز مسلمانان و فرنگیان است به روستای مسیه می‌رسد و بعد از آن از دره‌ای موسوم به دره اسطیل عبور می‌کند و همان‌طور که در بالا آمده است ابن جبیر از وضع این دره انتقاد می‌کند و بعد از گذشتن از این دره به دژ فرنگیان می‌رسد و از اوضاع اخذ مالیات گله‌مند است؛ وی اظهار می‌کند که فرنگیان در اخذ مالیات تبعیض قائل می‌شوند و به علت کینه دیرینه‌ای که از اهالی مغرب دارند از آنها نسبت به سایرین مبلغ بیشتری اخذ مالیات می‌کنند و از این موضوع شدیداً انتقاد می‌کند و آرزو می‌کند که خدا شهر عکا را بر سر حکمران آن ویران کند. اگرچه در آخر ابن جبیر این موضوع را نعمتی می‌داند که باعث می‌شود مغربیان روزهای فتح و پیروزی خود را به خاطر بیاورند ولی این تبعیض در اخذ مالیات را انسانی نمی‌داند و نسبت به این شیوه اخذ مالیات انتقاد اساسی دارد.

د) ژئوپوئیک و توصیف مکان

در ژئوپوئیک، مکان با دقت و جزئیات فراوان توصیف می‌شود. راوی از هر فرصتی بهره می‌برد تا به شرح مکان‌ها بپردازد. اشاره به مکان‌ها و توصیف دقیق آن‌ها باعث می‌شود نقش مکان در داستان برجسته‌تر شود. با این مشاهدات و توصیفات، احساسات ما برانگیخته می‌شود و پیوندی عمیق میان انسان و زمین شکل می‌گیرد. ژئوپوئیک به دنبال حساس کردن ذهن انسان برای درک دقیق مکان‌ها و پدیده‌هاست؛ روشی که فرد را ترغیب می‌کند برای شناخت عینی پدیده‌ها وارد عمل شود و به توصیف واقعی مکان و عناصر مرتبط با آن بپردازد. به عنوان مثال، ابن جبیر در پیچ‌وخم کوچه‌ها و خیابان‌های مصر و قاهره پرسه می‌زند و در هر مکانی که قدم می‌گذارد، با ظرافت خاصی به توصیف زیبایی‌های آن می‌پردازد:

«فمن ذلك المشهد العظيم الشأن الذي بمدينة القاهرة حيث رأس الحسين بن علي بن أبي طالب، رضي الله عنه، وهو في تابوت فضة مدفون تحت الأرض قد بني عليه بنیان فحیل يقصر الوصف عنه ولا يحيط الإدراك به مجمل بأنواع الديباج، محفوف بأمثال العمد الكبار شمعاً أبيض ومنه ما هو دون ذلك، قد وضع أكثرها في أتوار فضة خالصة ومنها مذهبة، وعلقت عليه قناديل فضة، وحف أعلاه كله بأمثال التفافح ذهباً في مصنع شبيه الروضة يقيد الأبصار. حسناً وجمالاً، فيه من أنواع الرخام الجزع الغريب الصنعة البديع الترسيع ما لا يتخيله المتخيلون ولا يلحق أدنى وصفه الواصفون والمدخل الى هذه الروضة على مسجد على مثالها في التائق والغرابة، حيطانه كلها رخام على الصفة المذكورة، وعن بين الروضة المذكورة وشمالها بيتان من كليهما المدخل إليها وهما أيضاً على تلك الصفة بعينها. والأستار البديعة الصنعة من الديباج معلقة على الجميع» (ابن جبیر، بی تا: ۱۸)

ابن جبیر در مصر و قاهره ابتدا به بیان زیارتگاه‌هایی که از آنها دیدن کرده می‌پردازد؛ اولین مشهد و زیارتگاهی که به توصیف و شرح جزءبه‌جزء و دقیق آن می‌پردازد زیارتگاهی است که سر امام حسین (ع) در آن واقع شده است؛ وی برای توصیف این مکان مقدس این‌گونه بیان می‌کند که در کجا قرار دارد، ساختمان واقع روی آن چگونه است، ظرافت‌ها و زیبایی‌های اطراف آن را بیان می‌کند، موقعیت جغرافیایی چگونه است، در سمت چپ و راست چه چیزهایی وجود دارد، چه چیزهای خاصی وجود دارد (مثل سنگ سیاهی که در متن به آن اشاره می‌شود) و در آخر بیان می‌کند گمان نکنم در سراسر ملک هستی جایگاه و مکانی شکوه‌مندتر و تحسین‌برانگیزتر از این بقعه وجود داشته باشد. راوی در توصیف مکان‌ها از جمله این مکان مقدس تا حدی دقیق است و به جزئیات می‌پردازد که از ذکر مواردی همچون جنس شمعدان‌ها، نوع سنگ‌ها و پرده‌ها دریغ نمی‌ورزد و این موضوع بیانگر نگاه تیزبینانه ابن جبیر نسبت به ثبت و ضبط وقایع در سفرنامه است.

ذکر یک مکان و توصیف دقیق و جزءبه‌جزء ویژگی‌های آن مکان از سازوکارهای ابن جبیر در توصیفات خود است همانند مثال زیر که در توصیف مکان (البيت المكرم) با ذکر دقیق جزئیاتش (ارکان چهارگانه) مؤید ظرافت ادبی نویسنده است:

«البيت المکرم له أربعة أركان. وهو قريب من التربع. واخبرني زعيم الشيبين الذين اليهم سدانة البيت، وهو محمد بن اسماعيل بن عبد الرحمن من ذرية عثمان بن طلحة بن شيبه بن طلحة بن عبد الدار صاحب رسول الله، صلى الله عليه وسلم، وصاحب حجابة البيت: أن ارتفاعه في الهواء من الصفح الذي يقابل باب الصفا، وهو من الحجر الأسود، إلى الركن اليماني تسع وعشرون ذراعاً وسائر الجوانب ثمان وعشرون، بسبب إنصباب السطح إلى الميزاب فأول أركانه الركن الذي فيه الحجر الأسود، ومنه ابتداء الطواف، ويتقهقر الطائف عنه ليمرّ جميع بدنه به والبيت المکرم عن يساره، وأول ما يلقي بعده الركن العراقي، وهو ناظر إلى جهة الشمال. ثم الركن الشامي، وهو ناظر إلى جهة الغرب. ثم الركن اليماني، وهو ناظر إلى جبهة الجنوب. ثم يعود إلى الركن الأسود، وهو ناظر إلى جهة الشرق، وعند ذلك يتم شوطاً واحداً» (ابن جبیر، بی تا: ۵۳)

ابن جبیر هنگام توصیف خانه کعبه همچون سایر مکان‌ها از دقت بسیار بالایی برخوردار است؛ جزئی‌ترین موارد را محسوب کرده و با بیانی دقیق ویژگی‌ها را یکی پس از دیگری بیان می‌کند؛ او در مطلب بالا ابتدا از پرده‌دار کعبه برای پاسخ به سؤالات خویش استفاده می‌کند سپس خودش با نگاهی تیزبینانه مواردی همچون توصیف خود خانه کعبه، توصیف درب کعبه، توصیف چاه زمزم، توصیف حجر الأسود، توصیف کتیبه‌ها و نوشته‌های مسجدالحرام و کعبه، جامه کعبه، سنگ‌های درون خانه کعبه و... را بیان می‌کند؛ ذکر دقیق جزئیات که مؤلفه اصلی این بعد محسوب می‌شود در این قسمت به خوبی بیان شده و رمان برای خواننده تا حد زیادی عینی شده است. در توصیف خانه کعبه از الفاظ کمی و ریاضی استفاده می‌کند؛ مثلاً مطرح می‌کند: مثلاً بیان می‌کند که درب خانه خدا به اندازه یازده وجب ونیم از سطح زمین بالاتر است؛ از حجر الاسود تا رکن یمانی بیست و نه ذراع فاصله است و تعبیری از این قبیل که اشاره به نگاه کمی و دقیق ابن جبیر در توصیف مکان‌ها از جمله خانه کعبه دارد.

در مثالی دیگر به توصیف موقعیت ژئوپولیتیک شهر منبج می‌پردازد ابن جبیر در نه سطر تمام موقعیت جغرافیایی شهر منبج را برای مخاطب به تصویر می‌کشد به طوری که خواننده می‌تواند تصویری دقیق از شهر منبج در ذهن خود ترسیم نماید:

«منبج بلدة فسيحة الأرجاء، صحيحة الهواء، يحفّ بها سور عتيق متمد الغاية والأنتهاء، جوّ ما صقيل ومجتلاها جميل، ونسيمها أرح النشر عليل، نهارها يندی ظلّه، وليلها كما قيل فيه: سحر كلّه؛ تحف بغربها وبشرقها بساتين ملتفه الأشجار، مختلفة الثار. والماء يطرد فيها، ويتخلل جميع نواحيها، وخصص الله داخلها بأبار معينة، شهدية العذوبة، سلسيلية المذاق، تكون في كلّ دار منها البئر والبئران. وأرضها أرض كريمة، تستنبط مياهها كلها. وأسواقها وسككها فسيحة متمسعة، ودكاكينها وحوانيتها كأثما الخانات والمخازن اتساعاً وكبراً، وأعلى أسواقها مسقفة. وعلى هذا الترتيب أسواق أكثر مدن هذه الجهات، لكن هذه البلدة تعاقبت عليها الأحقاب، حتى أخذ منها الخراب. كانت من مدن الروم العتيقة، وهم فيها من البناء آثار تدلّ على عظم اعتنائهم بها. ولها قلعة حصينة في جوفها تنقطع عنها وتنحاز منها. ومدن هذه الجهات كلها لا تخلو من القلاع السلطانية وأهلها أهل فضل وخير، سنيون شافعيون، وهي مطهرة بهم من أهل المذاهب المنحرفة، والعقائد الفاسدة، كما تجده في الأكثر من هذه البلاد، فمعاملاتهم صحيحة، وأحوالهم مستقيمة، وجادتهم الواضحة في دينهم من اعتراض بنيات الطريق سليمة. فكان نزولنا خارجها، في أحد بساتينها، وأقمنا يوماً مريحين...» (ابن جبیر، بی تا: ۲۰۰)

ابن جبیر برای توصیف شهر منبج از تعابیر فوق استفاده می‌کند؛ تعابیر به گونه‌ای است که شنونده حتی اگر از مکان نام برده هیچ تصویری هم نداشته باشد، به نگاهی دقیق و خاص از شهر مورد نظر برسد؛ وی به بیان دقیق جزئیات می‌پردازد و مواردی همچون آب و هوای شهر، نوع پوشش گیاهی، امکانات شهری از جمله بازارها، دکان‌ها، کاروانسراها، خیابان‌ها، انبارها، مذهب مردم، نوع معاملات، وسعت شهری و... را بیان می‌کند. آب و هوای شهر را پاک و مناسب توصیف می‌کند؛ بیان می‌کند که دورتادور شهر از باغ‌ها و بوستان‌ها پوشیده شده؛ باغ‌ها را به بهشت و آب این شهر را به سلسبیل تشبیه می‌کند؛ بازارهای مسقف و دکان‌های بزرگ را وصف می‌کند؛ اخلاق اهالی این شهر را نیکو و پسندیده و مذهب آنها را شافعی توصیف می‌کند؛ مذاهب فرعی و نادرست در این شهر وجود ندارد؛ معاملات‌شان در چارچوب دین و اخلاق است و از منظر وی این شهر (منبج) از امکانات رفاهی مناسبی برای ساکنانش برخوردار است.

نتیجه‌گیری

ابن جیبیر در بعد فلسفی، ارتباط بین سرزمین‌ها و مکان‌های مختلف اسلامی با حس شاعرانگی را در نگرش به مبدأ هستی عرفان مبتنی بر تفکر بنا نهاد است که مهم‌ترین شالوده آن، عبرت‌آموزی آمیخته با توحید و تسبیح است. به عبارت دیگر وی با نگاه ریشه‌ای به تأثیر مکان‌ها بر احساسات و عواطف انسان پرداخته به گونه‌ای که با برانگیختن سؤال‌های فلسفی در ذهن انسان، وی را به مقام تعبد و تصوف سوق می‌دهد. نگاهی فلسفی که به عنوان مصداق بارزی از نظریه ژئوپولیتیک کنت وایت توانسته است بخش قابل توجهی از تفکرات ماوراء الطبیعی سفرنامه ابن جیبیر را به خود اختصاص دهد.

در بعد شاعرانگی، سفرنامه ابن جیبیر را می‌توان خیمه‌ای آراسته به انواع صنایع ادبی و بلاغی دانست که قوام آن خیمه مبتنی بر عواطف و احساسات نشأت گرفته از مکان‌ها و بناهایی است که چشمه‌سار ذوق شاعرانه و ادیبانه روای را به خروش و جوشش وا داشته است. در این بعد از ژئوپولیتیک، ابن جیبیر جهت تقریب مفاهیم و عواطف پر تلاطمی که مکان‌های مختلف اسلامی در قلب وی به وجود آورده، دست به دامان اسلوب‌های ادبی از قبیل تشبیه شده است تا پیوندی ادبی و شاعرانه میان مفاهیم ذهنی و دنیای مادی خویش برای مخاطبان برقرار کند. امری که نه تنها سفرنامه وی را رنگ و بوی شاعرانه و ادبی بخشیده است بلکه آن را در پیوندی عمیق میان اقالیم مختلف و جهان بینی بومی ملل مختلف اسلامی نیز استوار ساخته است.

بعد انتقادی سفرنامه ابن جیبیر، از دیگر ویژگی‌های که این اثر است که آن را در زمره آثار ژئوپولیتیک قرار داده است. در واقع این مطلب ناشی از نگاه نافذ و تیزبین نویسنده‌ای است که با انتقاد از مکان‌های مختلف علاوه بر ابراز سیطره علمی خویش، اطلاعات ارزشمندی به دیگران انتقال داده است. بعد انتقادی ابن جیبیر در جنبه جغرافیایی شامل آب و هوا، پستی بلندی‌ها، مسیرهای آبی و خشکی و ... است که البته این نوع نگاه را با انتقاد از طرز رفتار و برخورد مردم سرزمین‌های مختلف نیز به سوی مردم‌شناسی و جنبه‌های روانشناسی و جامعه‌شناسی سوق داده است. البته این جیبیر انتقاد از نژادپرستی مبتنی بر ادیان و مذاهب را نیز به ورطه نقد کشیده و تیر پیکان انتقادی‌اش را به سوی کم‌کاری حاکمان برخی بلاد اسلامی نشان داده است.

توصیفات ابن جیبیر از مکان‌های مختلف اسلامی نیز مبتنی بر تصویرسازی‌های حسی، بیان جزئیات، پیوند زدن مکان با تاریخچه آن و در نهایت ایجاد فضایی آمیخته از عواطف گوناگون انسانی است. این توصیفات نه تنها پیوندی عمیق میان انسان و مکان ایجاد کرده بلکه سعی در آن دارد تا با ایجاد تلنگر در روح خسته انسان، وی را به حرکت دوباره در مسیر معرفتی خویش تشویق می‌کند تا مصداق بارز "لتکون لهم قلوب یعقلون بها" باشد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

سهم نویسندگان در تهیه و تدوین این اثر، متناسب با ترتیب درج نام آنان است.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در طول آماده‌سازی این اثر، نویسنده/نویسندگان از ChatGPT، مدل GPT-5.5 Thinking، به منظور تهیه چکیده مبسوط و اصلاح فرمت منابع بر اساس APA، استفاده کرده‌اند. پس از بهره‌گیری از این ابزار، نویسنده/نویسندگان مطالب تولیدشده را در صورت نیاز بررسی، اصلاح و ویرایش کرده و مسئولیت کامل محتوای نهایی اثر را بر عهده می‌گیرند.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر نظرات ارزشمندشان سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- ابن جبیر. (بی‌تا). *رحله ابن جبیر*. مکتبه دارالهملاک.
- بمپوری رضاآباد، زهره، و مهدوی‌زاده، مژگان. (۱۴۰۱). ویژگی‌های معماری «خانه مشروطیت» با رویکرد ژئوپوئتیک کنت وایت. *نشریه علمی-پژوهشی زبان و ترجمه فرانسه*، ۵(۲)، ۵۳-۷۰.
- جواری اسداللهی، محمدحسین، اسداللهی، الله‌شکر، و سکوت‌چهرمی، فاطمه. (۱۳۹۹). جست‌وجوی مکان و خویشتن: بررسی داستان گل‌های زوال پاتریک مودیانو از منظر ژئوپوئتیک. *نقد زبان و ادبیات خارجی*، ۲۴، ۱۷۱-۱۸۷.
- کهنمویی‌پور، ژاله. (۱۳۹۲). ادبیات، هنر و نقد جغرافیایی. *نقدنامه هنر*، ۱(۴)، ۷۵-۸۳.
- کریمیان، فرزانه، و عارضی، غزاله. (۱۳۹۶). جلوه‌های تهران در دستار و گل سرخ: نقدی جغرافیایی بر پایتخت بر اساس دید خارجی. *پژوهش ادبیات معاصر جهان*، ۲۲، ۵-۳۱.
- حیدری، محمود، و چوبینه، الهام. (۱۴۰۲). تحلیل سفرنامه خسی در میقات جلال آل احمد از منظر ژئوپوئتیک. *نقد و نظریه ادبی*، ۱۵، ۱۵۵-۱۷۰.
- ناظر، سمیرا، و حیاتی آشتیانی، کریم. (۱۴۰۰). خوانش‌های کنت وایت. *نشریه انجمن زبان و ادبیات فرانسه*، ۳۴، ۵۹-۷۸.

References

- Bampouri Rezaabad, Z., & Mahdavizadeh, M. (1401). Architectural features of the Constitutional House from the perspective of Kenneth White's geopoetics. *Scientific-Research Journal of French Language and Translation*, 5(2), 53–70. [in Persian]
- Hashas, M. (2017). *Intercultural Geopoetics in Kenneth White's Open World*, Cambridge Scholars Publishing.
- Heydari, M., & Choubineh, E. (1402). An analysis of Jalal Al-e Ahmad's travelogue *Khassi dar Miqat* from the perspective of geopoetics. *Literary Criticism and Theory*, 15, 155–170. [in Persian]
- Ibn Jubayr. (n.d.). *Rihlat Ibn Jubayr*. Maktabat Dar al-Hilal. [in Arabic]
- Italiano, F. (2008). "Defining Geopoetics, Écriture ET chaos, Université invitee", (6), 1-11. DOI: 10.4000/trans.299.
- Jowari Asadollahi, M. H., Asadollahi, A., & Sokout-Jahromi, F. (1399). The search for place and self: A study of Patrick Modiano's *Flowers of Ruin* from the perspective of geopoetics. *Criticism of Foreign Language and Literature*, 24, 171–187. [in Persian]
- Karimian, F., & Arezi, G. (1396). Manifestations of Tehran in *The Turban and the Red Rose: A geographical critique of the capital from a foreign perspective*. *Research in Contemporary World Literature*, 22, 5–31. [in Persian]
- Kohnemooei-Pour, J. (1392). Literature, art, and geographical criticism. *Art Criticism Quarterly*, 1(4), 75–83. [in Persian]
- Magrane, E. (2021). "Climate geopoetics (the earth is a composted poem)". *Dialogues in Human Geography*, Volume 11(1), 8-22.
- Nazer, S., & Hayati Ashtiani, K. (1400). Readings of Kenneth White. *Journal of the French Language and Literature Association*, 34, 59–78. [in Persian]
- OpenAI. (2026). *ChatGPT (GPT-5.5 Thinking)* [Large language model]. OpenAI.
- White, K. (2018). *The Albatross Plateau*. France: The Word and the Rest.